

Nesoulad mezi morfosyntaxí a sémantikou podmínkových souvětí

FILIP TVRDÝ, Katedra logiky a metodologie vied, Filozofická fakulta, Univerzita Komenského v Bratislave, Bratislava, Slovenská republika

TVRDÝ, F.: The Mismatch between Morphosyntax and Semantics of Conditional Sentences
FILOZOFIA, 79, 2024, No 2, pp. 150 – 167

The semantic analysis of conditional sentences does not entirely align with their morphosyntactic structure. I substantiate this hypothesis with instances from both Czech and English that extend beyond conventional textbook examples. I also highlight that logicians and philosophers often make terminological errors when they disregard the insights from linguistic disciplines. Despite the early analytic philosophy's emphasis on terminological precision, the practical application falls significantly short of this ideal. I firmly believe that a proper understanding of the morphosyntax and semantics of conditional sentences is a prerequisite for their classification and analysis. In our pursuit of a comprehensive exploration of conditional clauses, we must also grapple with methodological challenges that delve into the very core of the philosophy of language. The primary issue revolves around the fact that two out of the three a priori methods in philosophy rely heavily on the analysis of conditional sentences: thought experiments and modal metaphysics.

Keywords: philosophy of language – logic – linguistics – morphology – syntax – semantics – conditional sentences – indicative conditionals – subjunctive conditionals

Analytická filozofie si od svého počátku zakládala na pečlivé práci s přesně definovanými pojmy. Mnozí myslitelé následovali Ludwiga Wittgensteina, podle něhož má filozofie za úkol „projasnit a ostře formulovat myšlenky, jež jsou jinak jakoby kalné a zamlžené“ (2007, 32; §4.112). Představitelé Vídeňského kruhu se společně s Wittgensteinem domnívali, že filozofové by měli jít ostatním badatelům příkladem v přesnosti vyjadřování. Pravá filozofie měla být jakousi servisní disciplínou vědy kontrolující správnost používání jazyka, jejímž úkolem

bylo „provádět policejní dohled nad hranicí mezi smyslem a nesmyslem a udělovat pokuty těm filozofům, psychologům a lingvistům, kteří překročili hranice smysluplnosti“ (Morris, 2004, 1). Wittgensteinem ovlivnění filozofové používali také příměr ke korektivní terapii, jež spočívá v pročištění pojmů a nápravě gramatiky – filozofové by tak v jazyce měli plnit obdobnou službu jako ortodontisté v oblasti chrupu (Baker 2004, 94). Zvláště aktivní při potírání pochybné terminologie a vadné syntaxe byl Rudolf Carnap, pro kterého jsou emocionální potřeby analytických filozofů dostatečně naplněny „jasností pojmů, přesností metod, zodpovědností tezí a úspěšnou spoluprací, na níž se podílí každý jednotlivec“ (1967, xvii). Přestože byly tyto radikální názory postupem času oslabeny, a to především díky nástupu deskriptivního přístupu v rámci filozofie přirozeného jazyka, étos jazykové preciznosti přetrval v analytické filozofii do dnešních dnů (viz Glock 2008, 168 – 173). Tuto náklonnost zdůrazňují snad všechny přehledové příručky o dějinách a současnosti disciplíny:

Analytická filozofie [...] klade velký důraz na jasnost, přesnost a přísnost: jasnost myšlení, přesnost vyjadřování a přísnost argumentace. Analytičtí filozofové se snaží o co nejjasnější uchopení filozofických otázek, jimiž se zabývají, o co nejpřesnější vyjádření myšlenek (pomocí běžného jazyka i odborného žargonu, je-li to vhodné) a o předložení argumentů s maximální mírou přísnosti (často za použití formální logiky) (Beaney 2017, 1).

Reálná praxe naneštěstí nesplňuje teoretické ideály, naplňovat takto ambiciózní úkol se nedaří zcela uspokojivě. Obávám se, že části české logiky a filozofie jazyka byly kontaminovány konceptuálními chybami, které jsou tradovány z jedné generace badatelů na další a jež stěžují řešení četných filozofických problémů. Jednou z takových nepřesností je nekonzistentní nakládání s pojmem „význam“, který slouží jak při překladu dvojice německých termínů „Sinn/Bedeutung“ (smysl/význam), tak pro převod anglického „meaning/reference“ (význam/reference). Slovo „význam“ se tak v češtině používá pro označení intenze i extenze pojmu, což je dosti nežádoucí situace.

V tomto článku budu pojednávat o méně známém prohřešku, který se týká konfúze ohledně termínů souvisejících s jazykovou modalitou. Česká logika a filozofie přijaly za svůj z angličtiny transponovaný termín „kondicionál“ pro označení podmínkových souvětí, i když se tentýž pojem v jazykovědě používá pro jeden ze slovesných způsobů. Značný zmatek panuje i v oblasti sémantiky podmínkových souvětí, protože při popisu jejich jednotlivých druhů byly do češtiny mechanicky převzaty pojmy „indikativní“ a „subjunktivní kondicionál“, které naprosto neodpovídají české gramatice. Článek má za cíl vysvětlit,

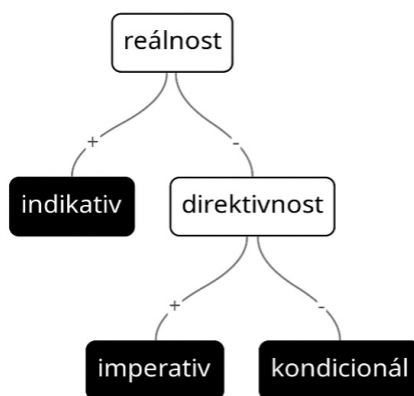
proč je tato jazyková praxe škodlivá a proč by měla být nahrazena korektní terminologií, která je skutečně používána akademickou lingvistikou. Výklad je rozdělen do tří částí. V *první* kapitole přiblížím stav bádání v morfologii a syntaxi českých podmínkových souvětí. Ve *druhé* kapitole popíšu, jakým způsobem se s podmínkovými souvětími vypořádávala česká logika a filozofie jazyka od 90. let 20. století. Ve *třetí* kapitole se pokusím vysvětlit, jak se terminologické nedostatky přenášejí do sémantiky podmínkových souvětí a jak zapříčínují chybnou klasifikaci typů podmínek. Ani správně popsaná morfosyntaktická stránka podmínkových souvětí totiž zcela nekoresponduje s jejich sémantikou, a proto je třeba upřednostnit buď jeden, anebo druhý pohled na věc. I když považuji předestřené problémy za závažné, zůstávám – jako obvykle – opatrným optimistou. Domnívám se, že na nápravu není pozdě, zvlášť pokud se účastníci diskusí o jazykové modalitě rozpomenou na intelektuální ctnosti, jež analytická filozofie v minulosti považovala za samozřejmé.

I. Morfosyntax podmínkových souvětí

Lingvisté ve svém výzkumu rozlišují hned několik druhů modalit, ale za hlavní je možné považovat distinkci mezi modalitou *objektivní* a *subjektivní* (Kovářek et al. 1986, 167 – 170; Panevová 2014, 250; Ševčíková 2009, 6 – 14). Objektivní modalita vyjadřuje vztah obsahu výpovědi ke skutečnosti, ve filozofii se pro ni vžilo označení *aletická*. Oproti tomu modalita subjektivní slouží pro vyjádření vztahu mluvčího k obsahu výpovědi, filozofové proto obvykle mluví o její *epistemické* variantě. Přestože se sémantika objektivní a subjektivní modalit liší, morfosyntaktické prostředky pro jejich produkci jsou totožné. Souvětí s podmínkovou větou – neboli zjednodušeně *podmínková souvětí* – mají obvykle skladbu „Pokud A, B.“ Vedlejší věta obsahující podmínku bývá v klasické grammatice označována jako *protasis* a v logice jí odpovídá antecedent implikace, hlavní věta se pak nazývá *apodosis* a lze ji ztotožnit s konsekventem. Z morfologického hlediska se v podmínkových souvětích nejčastěji využívá přítomný či minulý *kondicionál*, tedy podmiňovací slovesný způsob. Samotné podmiňování může být v češtině provedeno nejen pomocí kondicionálu, ale i jinými nástroji, a tak mnohá souvětí obsahují v podmínkové části infinitiv nebo indikativ. Čeština má navíc k dispozici celou řadu dalších prostředků s modální funkcí. *Modální slovesa* (například „muset“, „moci“, „smět“, „nemuset“, „nemoci“, „nasmět“ atd.) primárně vyjadřují skutečností a voluntativní modalitu jako je reálnost, nereálnost, nutnost nebo možnost, ale sekundárně mohou vyjadřovat postoj mluvčího k výpovědi, případně míru přesvědčení mluvčího o jistotě výpovědi. *Modální příslovce a částice* (například „sotva“, „stěží“, „asi“, „snad“,

„možná“, „pravděpodobně“, „nejspíš“, „zřejmě“, „jistě“, „zajisté“, „nepochybně“, „bezpochyby“ atd.) jsou plnovýznamové a neplnovýznamové slovní druhy, které také vyjadřují reálnost či nereálnost, nutnost či možnost, jistotu či nejistotu nějaké události nebo přesvědčení.

Podívejme se blíže na morfologii slovesa, protože její pochopení bude důležité pro pozdější výklad o logice podmínkových souvětí. Slovesný způsob čili *modus* se používá pro vyjádření reálnosti či nereálnosti události nebo děje, jeho jednotlivé typy lze proto rozdělit do dvou velkých skupin. *Modus realis* indikuje faktuelní situace, jež jsou v souladu se skutečností. *Modus irrealis* je naopak příznakem výpovědí kontrafaktuálních, které odporují skutečnému stavu věcí. Zatímco mody *realis* označují události aktuálního světa, které lze zkoumat přímo percepce, děje zachycené mody *irrealis* se nacházejí ve sféře myšlení a jsou dostupné pouze pomocí představivosti (Mithun 1999, 173; Palmer 2001, 1). Obecně platí, že pro reálnost existuje v jazycích jen málo modů (například *indikativ*, *deklarativ* a *negativ*), zatímco pro nereálnost je jich větší množství (například *kondicionál* pro vyjádření podmínek hypotetických situací, *dubitativ* pro sdělení pochybností, *imperativ* pro rozkazování, *interrogativ* pro dotazování, *optativ* pro přání, *admirativ* pro překvapení, *kohortativ* pro požadování, *presumptiv* pro předpokládání atd.). Čeština je jazykem s omezeným počtem modů, protože obsahuje jen tři: *indikativ* je oznamovací,¹ *imperativ* rozkazovací a *kondicionál* podmiňovací slovesný způsob. Mody se liší podle příznaků reálnosti a direktivnosti: *indikativ* je *realis* nedirektivní, *imperativ* je *irrealis* direktivní, *kondicionál* je *irrealis* nedirektivní (viz následující diagram podle Karlík 2017b).

¹ Tvrzení, že *indikativ* je oznamovací způsob, je sice rozšířené ve školských gramatikách, ale fakticky nesprávné – v češtině a mnohých jiných jazycích se totiž používá i při kladení otázek.

Český kondicionál je nejkomplicovanější, neboť se vyskytuje ve dvou významově odlišných variantách. *Přítomný kondicionál*² vyjadřuje děj, který zatím nenastal, ale mohl by nastat za splnění určitých podmínek; vytváří se pomocí minulého příčestí plnovýznamového slovesa a podmiňovacích tvarů pomocného slovesa „být“:

- (1) Přišel by, kdybys ho pozval.

Minulý kondicionál vyjadřuje děj, který mohl nastat v minulosti, ale nenastal z důvodu nesplnění určitých podmínek; vytváří se pomocí minulého příčestí plnovýznamového slovesa, minulého příčestí slovesa „být“ a podmiňovacích tvarů pomocného slovesa „být“. Minulé varianty „byl by / býval by / byl by býval“ jsou považovány za významově rovnocenné a rozdíl mezi nimi je pouze stylistický. Tvary s „býval / bývával“ mluví vesměs vnímají jako archaické:

- (2) Byl by přišel, kdybys ho byl pozval.
(3) Býval by přišel, kdybys ho býval pozval.
(4) Byl by býval přišel, kdybys ho byl býval pozval.

Rozlišení mezi přítomným a minulým kondicionálem je z pohledu logiky a sémantiky dosti významné, protože indikuje skutečnost či neskutečnost událostí, splnitelnost či nesplnitelnost jejich podmínek. V běžné mluvě se ale distinkce stírá, protože přinejmenším od 60. let 20. století je českými lingvisty deklarován ústup minulého kondicionálu (Daneš et al. 1987, 488; Grepl – Karlík 1986, 388; Macháčková 1980). Tento trend v současnosti kulminuje, protože mluví češtiny dnes používají téměř výhradně přítomný kondicionál. Z celkového výskytu všech kondicionálů tvoří ten minulý méně než 2 %, a to především v beletrii (Cvrček 2015, 288 – 289). Minulý kondicionál bývá nahrazován jinými gramatickými prostředky, jako třeba přítomným kondicionálem, indikativem nebo infinitivem:

- (5) Kdybyste byl tolik nekřičel, byl bych vás slyšel líp. [minulý kondicionál]
(6) Kdybyste tolik nekřičel, slyšel bych vás líp. [přítomný kondicionál]
(7) Kdybyste tolik nekřičel, byl bych vás slyšel líp. [přítomný kondicionál ve vedlejší větě]

² Tradiční označení „přítomný kondicionál“ je nepřesné, protože splnitelnost podmínek není limitována přítomností, a proto bývá tento kondicionál v současnějších gramatikách označován jako „mimočasový“ nebo „atemporální“ (například Štícha 2013, 435).

- (8) Kdybyste byl tolik nekřičel, slyšel bych vás líp. [přítomný kondicionál v hlavní větě]
- (9) Kdybyste byl tolik nekřičel, tak vás slyším líp. [indikativ v hlavní větě]
- (10) Nekřičet tolik, byl bych vás slyšel líp. [infinitiv ve vedlejší větě]

Přítomný kondicionál tak sice primárně vyjadřuje podmínku uskutečnitelnou, ale sekundárně i neuskutečňenou či neuskutečnitelnou. Důvodem pro opuštění minulého kondicionálu je jednak relativní složitost jeho morfolgie (například „byl bych býval slyšel“), ale především možnost pochopení nereálnosti podmínky z dalšího kontextu. Minulost totiž může být vyjádřena i jinak, třeba příslovečným určením času. Liknavost mluvčích při používání sémanticky korektní formy kondicionálu proto obvykle nevede ke komunikačním selháním, i když mohou nastat situace, kdy je u těžké výpovědi možná reálná i nereálná interpretace, například „S tvým svolením bych tam určitě šel.“ (Grepl – Karlík 1986, 305).

II. Logika podmínkových souvětí

Podmínková souvětí se stala předmětem zájmu logiků především proto, že podmiňování v přirozeném jazyce ukazuje na slabiny materiální implikace. Formální logika úmyslně odhlíží od empirické pravdivosti premis a závěrů, a proto se nedokáže jednoduše vypořádat s tzv. paradoxy implikace: (a) nepravdivý antecedent implikuje jakýkoli konsekvent, (b) pravdivý konsekvent je implikován jakýmkoli antecedentem, (c) implikace je pravdivá, i když spolu antecedent a konsekvent obsahově nesouvisí.³ Česká logika a filozofie jazyka se naneštěstí přiklonily k terminologii, která je z pohledu jazykovědy naprosto nevhodná a jež nerespektuje odborné použití lingvistických pojmů. Pro označení podmínkových souvětí zvolili logici a filozofové termín „kondicionál“, který v české jazykovědě – jak už jsme viděli – odpovídá jednomu ze slovesných způsobů. Neblahá situace nastala kvůli nevhodné výpůjčce z anglického jazyka, ke které došlo v 90. letech 20. století. Angličtina kondicionál jako slovesný způsob nezná, protože obsahuje jen indikativ, imperativ a *konjunktiv* (angl. *subjunctive*). Konjunktiv je anglický irrealis, ale zatímco český kondicionál slouží především k podmiňování, funkce konjunktivu je širší. Zahrnuje celou škálu in-

³ Otázku, nakolik je to chyba samotné formální logiky jako celku, ponechám v tomto článku stranou.

stancí, které kondicionál nezahrnuje – například požadování nebo doporučení (McArthur 1992, 997 – 998). Morfologie anglického modu je vcelku střídá, protože angličtina obsahuje jen minimální prostředky pro časování, a proto je někdy těžké konjunktivní tvar slovesa odhalit. Nejlépe se příznak projevuje na slovesu „be“, které v konjunktivu nenabývá nepravidelných tvarů jako „am“, „are“, „is“ a „was“, ale má podobu infinitivního „be“ či minulého „were“ (například „I demand he be here.“ nebo „I wish he were here.“).

Pojem „conditional“ v anglické lingvistice existuje, ale je zkratkou pro *conditional sentence*, tedy pro podmínkové souvětí obsahující vedlejší podmínkovou větu (*if-clause*). Podmínková souvětí jsou asi nejzapeklitější částí gramatiky, protože angličtina jich rozlišuje hned pět druhů: *zero*, *first*, *second*, *third* a *mixed*. Záměna pojmů „podmínkové souvětí“ a „kondicionál“ podle mě vyplývá z neznalosti lingvistické terminologie, protože k podobné konfúzi nedochází v odborných monografiích ani školských učebnicích (srov. Dušková 2009, § 16.23.43; Lingea 2022, 89 – 92). Prostudoval jsem příslušnou primární i sekundární literaturu a dospěl jsem k závěru, že prvním výskytem defektního použití termínu „kondicionál“ je překlad Quinova článku „Dvě dogmata empirismu“, který pořídil Prokop Sousedík:

Takovýto jazyk lze pro klasickou matematiku i pro vědecký diskurs považovat za adekvátní tehdy, když nepoužijeme kontroverzních prostředků, jako jsou kontrafaktuální ***kondicionály** nebo způsobová příslovce jako například „nutně“. (Quine 1995, 87; angl. „contrary-to-fact conditionals“.)⁴

Stejný způsob převodu zvolil o pár let později Jaroslav Peregrin u jiného Quinova díla:

Jiným tvrdošíjně odolávajícím výrazivem, kterého se nemůžeme zbavit tak lehce jako postojů *de re* a které působí podobné problémy, je ***subjunktivní** nebo kontrafaktuální ***kondicionál**. (Quine 2002, 135; angl. „subjunctive or contrary-to-fact conditional“)

Těmito laickými překlady byla napáchána značná škoda. Termín „kondicionál“ se začal šířit v dalších logických a filozofických textech, přestože často ztěžoval pochopení už tak neprůhledných teorií. Zdrojem zmatení přitom není jen skutečnost, že kondicionál je jedním ze slovesných způsobů, ale i to, že je slovo „kondicionál“ mužského rodu. Zvolení maskulinního tvaru znesnadňuje, aby

⁴ Pro přehlednost budu chybně použité termíny v textu uvádět symbolem * a zvýrazňovat tučně (například ***kondicionál**).

čtenář pochopil, že se jedná o podmínkové souvětí. „Kondicionál“ evokuje existenci zvláštního gramatického prostředku, se kterým musí být nakládáno nějakým mimořádným způsobem.⁵

Příkladem konfúze mohou být příspěvky Vojtěcha Kolmana k logice a filozofii jazyka, v nichž se „kondicionál“ objevuje ve třech odlišných významech. Kolman používá termín „kondicionál“ jako méně běžné označení implikace, takže píše třeba o „materiálním kondicionálu“ (Kolman, 2008, 205; 2011, 144). Na jiných místech „kondicionál“ korektně pojmenovává slovesný způsob podmiňování (Kolman, 2008, 534; 2011, 300). Ještě jinde slouží „kondicionál“ k popisu podmínkových souvětí, kterým autor někdy navíc nesprávně říká „podmínkové věty“ (Kolman 2008, 453; 2011, 88). Jsem přesvědčen, že by bylo vhodnější mluvit o podmínkových souvětích, protože podmínková věta tvoří jen jeho jednu součást. Je znepokojivé, že v některých pasážích není z kontextu zřejmé, co se vlastně pojmem „kondicionál“ míní – zdali se jedná o logickou spojku, nebo podmínkové souvětí (Kolman 2008, 204; 2011, 355). Obdobné nejasnosti najdeme i u jiných badatelů. Timothy Childers a Ondrej Majer také používají termín „kondicionál“ pro označení implikace (například „materiální kondicionál“, „striktní kondicionál“), ale zároveň jako synonymum s „podmínkovou větou“ (Childers – Majer 2010, 156 – 157). Peregrin s Vlasákovou ve své monografii o filozofii logiky píšou o „kondicionálech“, „kondicionálních tvrzeních“ nebo „kondicionálních výrocích“ (Peregrin – Vlasáková 2017, 119 – 122). Zdá se, že autoři si jsou vědomi problematickosti tohoto pojmového aparátu, přesto se jeho užívání nevzdají. O „kontrafaktuálním kondicionálu“ sice přiznají, že je „nehezky“, ale vzápětí jej přijmou jako „zavedený“ (Peregrin – Vlasáková 2017, 187). Terminologické pochybnosti vyjadřují i další čeští logici, například Vít Punčochář. V úvodu ke své asi nejrozsáhlejší české monografii o podmínkových souvětích na tyto problémy čtenáře explicitně upozorňuje:

V celém textu budu používat terminologickou zkratku, která je inspirována anglickou literaturou. Místo termínů *hypotetické*, *kondicionální* či *podmínkové věty* budu často používat kratší, a tedy praktičtější termín ***kondicionály**, který se v češtině obvykle užívá v jiném smyslu. Kondicionálem se totiž obvykle rozumí podmiňovací slovesný způsob. (Punčochář 2019, 17)

Nedomnívám se, že je termín „kondicionál“ praktičtější – ve skutečnosti vede k nezamýšlenému matení adresátů sdělení. Za určitou přednost můžeme považovat jeho jednoslovnost (Arazim 2020, 233), jenže výhodnost této zkratky je

⁵ Totéž se týká termínu „kontrafaktuál“ označujícího souvětí s nesplněnými nebo nesplnitelnými podmínkami, jejichž antecedent je nepravdivý.

znevážena sémantickou víceznačností. Quine ve „Dvou dogmatech empirismu“ uvažoval o dvou typech úspornosti. První se týká stručnosti vyjadřování – krátkost výroků však vyžaduje zavedení většího množství pojmů. Druhá naopak zmenšuje gramatiku a slovník – menší množství jazykových prostředků zato nutně vede k prodloužení promluvy (Quine 1995, 84). V případě podmínkových souvětí nám stručnost není k ničemu. Musíme preferovat delší, ale zároveň přesnější pojem, který lépe odpovídá badatelské praxi v jazykovědných disciplínách. Termín „kondicionál“ nám možná ušetří pár úderů na klávesnici, avšak drasticky prodlouží čas nutný k vysvětlení a pochopení našich komunikačních záměrů.⁶

III. Sémantika podmínkových souvětí

Má dosavadní kritika názvosloví, které bylo nekriticky převzato z angličtiny do českého prostředí, by mohla být považována za hnidopišskou. V této kapitole ovšem ukážu, že problém je mnohem hlubší a závažnější. Čeští logici a filozofové používají nevhodnou anglickou terminologii při popisu sémantiky podmínkových souvětí, což se projevuje především při jejich klasifikaci. Anglická logika a filozofie stanovila druhy podmínkových souvětí na základě jejich gramatiky, tedy podle morfologických a syntaktických vlastností. Od 40. let 20. století se proto podmínková souvětí (*conditional sentences, conditionals*) dělí na indikativní a konjunktivní (*indicative* a *subjunctive*).⁷ Indikativní podmínkové souvětí obsahuje sloveso v indikativu a vyjadřuje situaci, kdy je podmínka ve vedlejší větě splnitelná, faktuální; pravdivostní hodnota antecedentu je u takových výroků otevřenou otázkou. Konjunktivní podmínkové souvětí má sloveso v konjunktivu, což naznačuje, že podmínka ve vedlejší větě je nesplněná či nesplnitelná, kontrafaktuální; antecedent je v takovém případě nepravdivý.

(11) If it does not rain tomorrow, we will have a barbecue. [*indicative conditional*]

(12) If I were you, I wouldn't worry. [*subjunctive conditional*]

Čeští autoři z tohoto dělení vycházejí, ale mnohdy je překládají nesprávně. I podle Punčocháře můžeme podmínková souvětí rozdělit do dvou skupin. Indikativní souvětí obsahují oznamovací způsob a jejich podmiňující část je ob-

⁶ Tento článek mapuje situaci v české logice a filozofii, ale obdobné terminologické chyby se dopouštějí i slovenští kolegové (například obvykle velmi pečlivý Gahér 2018, 2022).

⁷ Distinkce se poprvé objevuje v Chisholm (1946). Autor tvrdí, že terminologii používali už dříve jiní filozofové, ale žádný výskyt se mi nepodařilo dohledat.

vykle uvedena spojkami „pokud“, „když“, „jestliže“ apod. Oproti tomu ***subjunktivní** souvětí obsahují slovesa v podmiňovacím způsobu a jejich vedlejší věta je uvedena tvary spojky „kdyby“ (Punčochář 2014, 120 – 124; 2017, 617; 2019, 30 – 32). Druhé označení je vadné hned ze dvou důvodů: anglický lingvistický termín „subjunctive“ se do češtiny překládá jako „konjunktiv“, jinou variantu tuzemská jazykověda nezná. Ještě podstatnější ale je, že česká morfologie konjunktiv jako slovesný způsob vůbec nevytváří. Významově nejbliže je mu kondicionál, ale přesto se jedná o jiný druh irrealis. Sousedství ***subjunktivní *kondicionál** by mělo terminologicky správně znít „konjunktivní podmínkové souvětí“, ale ani v této podobě jej nelze aplikovat na český jazyk, protože směšuje dva slovesné způsoby vyjadřující nereálné děje – konjunktiv a kondicionál.⁸ Není divu, že tuto pro českého mluvčího nepřirozenou terminologii nedokáží autoři dodržovat. Například Jiří Raclavský ve své vysokoškolské učebnici klasické výrokové logiky uvádí: „reprezentovat materiální implikaci každé implikativní jazykové spojení je chybou – jako důležitý příklad uvažme dále třeba tzv. ***subjunktivní *kondicionály** ‚Pokud hodíme papír do ohně, shoří‘“ (Raclavský 2015, 28). V tomto případě se vůbec nejedná o „konjunktivní“ podmínkové souvětí, a to ani z hlediska morfosyntaxe, ani sémantiky: souvětí je v indikativu a vyjadřuje splnitelnou podmínku.

Dělení na *indicative* a *subjunctive conditionals* je navíc problematické i v angličtině. Vezměme následující větu:

(13) If he has solved this problem, I'm the Queen of England.

Ve vedlejší větě se nesetkáme s konjunktivem, poněvadž sloveso „solve“ je v indikativu předpřítomného času. Z kontextu přesto vyplývá, že se jedná o tvrzení s kontrafaktuální podmínkou. Mluvčí zjevně nepovažuje antecedent za pravdivý, pokud tedy náhodou nepromlouvá samotná panovnice Spojeného království. Nejedná se o nějakou extravagantní výjimku z pravidla, ale spíše o symptom dlouhodobého trendu. Konjunktiv je v angličtině na ústupu a stává se čím dál vzácnějším, což připomíná situaci s vymizením minulého kondicionálu ze současné češtiny. Americký filolog George P. Marsh tento jev popsal už ve druhé polovině 19. století: „Konjunktiv se očividně přestává používat a existují dobré důvody domnívat se, že se brzy stane úplně zastaralým.“ (Marsh 1860, 317). Většina podmínkových souvětí, která v angličtině vyjadřují neuskutečněné nebo neuskutečnitelné podmínky, proto konjunktiv vůbec neobsahuje.

⁸ Na tento problém už dříve upozornil Gahér (2018, 38 – 39), z něhož do určité míry vycházím.

Jedním ze znaků anglického konjunktivu totiž je, že se nedá kombinovat s modálními a pomocnými slovesy, a v této perspektivě není konjunktivní takřka žádné souvětí, které se objevuje ve filozofické literatuře. Podívejme se na asi nejslavnější příklad, který pochází od Ernesta W. Adamse (1970, 90):

- (14) If Oswald didn't shoot Kennedy in Dallas, then no one else did.
[*indicative conditional*]
- (15) If Oswald hadn't shot Kennedy in Dallas, then no one else would have. [*subjunctive conditional*]

Souvětí (14) je indikativní, slovesa ve vedlejší i hlavní větě jsou v oznamovacím způsobu a minulém čase. Příklad (15) má být ukázkou konjunktivního podmínkového souvětí, přestože se zde konjunktiv nenachází: vedlejší věta je opět v indikativu, tentokrát ale předminulého času, hlavní věta obsahuje modální sloveso „would“ a minulý infinitiv „have shot“. První scénář naznačuje, že pokud Oswald Kennedyho nezastřelil, neučinil tak ani nikdo jiný a Kennedy je stále naživu. Druhé souvětí vyjadřuje méně spekulativní úvahu – kdyby Oswald nestřílel, nebyl by Kennedyho usmrtil ani nikdo jiný a prezident by byl stále naživu. Adams se snažil ukázat, že míra přijatelnosti druhého souvětí je u informovaného adresáta vyšší než v případě toho prvního. Dnes totiž každý ví, že Kennedy *byl* v Dallasu zastřelen.⁹

Pro náš výklad je podstatnější, že v angličtině není rozdíl v akceptovatelnosti tvrzení určen použitím indikativu či konjunktivu, ale pro nerodilé mluvčí obtížně uchopitelným použitím minulého či předminulého času. Čeština nedisponuje morfologickými ani syntaktickými prostředky pro takto detailní rozlišení časové souslednosti, a proto museli čeští badatelé hledat jiný způsob pro vyjádření této distinkce. Punčochář (2019, 64) si například vypomohl různými spojkami ve vedlejší větě, jimiž nahradil obecné anglické „if“, a odlišným slovesným způsobem v hlavní větě:

- (16) Pokud v Dallasu Oswald nezastřelil Kennedyho, pak to neudělal ani nikdo jiný.

⁹ Příklad se v literatuře objevuje v různých variantách, jejichž logická analýza se může podstatně lišit. Nejrozšířenější znění pochází od Davida Lewise, který hlavní věty obou souvětí přeformuloval bez použití negace: „If Oswald did not kill Kennedy, then someone else did.“ – „If Oswald had not killed Kennedy, then someone else would have.“ (srov. Bennett 1974, 394 – 395; Fintel 2011, 1518; Childers – Majer 2010, 163; Lewis 1973, 71 – 72; Rescher 2007, 98).

- (17) Kdyby v Dallasu Oswald nezastřelil Kennedyho, pak by to neudělal ani nikdo jiný.

Příklad (16) obsahuje indikativ minulého času v hlavní i vedlejší větě, zatímco v (17) najdeme na obou místech tvar přítomného kondicionálu. Spojka „kdyby“ zde přebírá funkci podmiňování, takže vedlejší věta nemusí obsahovat samostatné „by“ (Daneš et al. 1987, 488; Komárek et al. 1986, 425). V angličtině je nižší pravděpodobnost (15) vyjádřena předminulým časem, a proto by česká (17) snad byla jasnější, kdyby byl v souvětí použit kondicionál minulý:

- (18) Kdyby byl v Dallasu Oswald nezastřelil Kennedyho, pak by to byl neudělal ani nikdo jiný.

Jak už jsme viděli dříve, uživatelé současné češtiny mají problém poznat mezi těmito jemnými odstíny rozdíl – v běžném použití se indikativ významově tolik neliší od přítomného či minulého kondicionálu. Příliš nám nepomohou ani kombinace podmiňovacích spojek, protože neexistuje jednoznačná taxonomie „když“, „jestliže“, „pokud“, „kdyby“ apod. Většina rodilých mluvčích zřejmě pocítuje, že „jestliže“ má vyšší stupeň pravděpodobnosti než „kdyby“, ale první spojka se používá takřka výhradně v psaném projevu. U sémanticky rovnocenného výrazu „pokud“ taková intuice funguje o poznání méně, a tak se z ní v poslední době stává univerzální spojka pokrývající splnitelné i nesplnitelné podmínky, kondicionál po ní následuje stejně běžně jako indikativ (Karlík 1995, 55 – 56; Macháčková 1993). Opět se ukazuje, že z morfosyntaktické stránky podmínkových souvětí lze jejich sémantiku usuzovat jen dosti nespolehlivě.

Vraťme se naposledy ke konjunktivním podmínkovým souvětím v angličtině. Nesystematičnost morfosyntaktického přístupu ke druhům podmínek lze nejlépe ilustrovat ještě jedním příkladem, který se traduje v odborné literatuře (Anderson 1951, 37; Fintel 2011, 1533; Williamson 2007, 137):

- (19) If Jones had taken arsenic, he would have shown just exactly those symptoms which he does in fact show.

Podle Alana Rosse Andersona a jeho pokračovatelů se jedná o konjunktivní podmínkové souvětí vyjadřující neuskutečnitelnou podmínku. Už by nás nemělo překvapit, že v něm konjunktiv nenajdeme, protože nereálnost se zdá být vyjádřena předminulým tvarem „had taken“ a podmiňovacím „would“. Pro bližším ohledání ale zjistíme, že morfosyntaktická podobnost zde svádí adresáta na scestí. Autor promluvy formuluje výrok s uskutečnitelnou, ba dokonce faktuální podmínkou: Jones pozřel arzenik, a proto vykazuje právě ty symptomy,

ktelé na něm můžeme pozorovat. Jedná se o klasický případ abduktivního úsudku, kdy z dostupných poznatků inferujeme to nejlepší vysvětlení, které máme k dispozici.

Vtírá se neodbytná otázka, proč vlastně zakládat sémantiku podmínkových souvětí na jejich morfosyntaxi, když přijetí jakýchkoli formálních pravidel nevyhnutelně vede k bezpočetným výjimkám. Odpovědí může být skutečnost, že logici a filozofové obvykle považují své disciplíny za apriorní. Teze o fungování jazyka ilustrují pomocí umělých příkladů, ke kterým dospěli intuitivně a jež jen málo reflektují skutečnou jazykovou praxi. S trochou nadsázky by se dalo říci, že pro navrhovaná pravidla dodatečně vymýšlejí evidenci, zatímco lingvisté postupují obráceně. Hypotézy empiricky testují pomocí jazykového korpusu a v případě nesouladu jsou spíše ochotni své domněnky revidovat. Není divu, že samotní lingvisté pohlížejí na filozofické dělení podmínkových souvětí poněkud přezíravě. Autoři nejvlivnější současné gramatiky anglického jazyka k tomu napsali:

Filozofové někdy používají pro podmínková souvětí s otevřenými a kontrafaktuálními podmínkami pojmy „indikativní“ a „subjunktivní“. Tyto termíny odrážejí způsob, jakým je toto rozlišení vyjádřeno v latině, ale v angličtině je formulováno zcela jinak. Vzhledem k tomu, že gramatické příznaky distinkce se v různých jazycích zásadně liší, měly by být správné názvy založeny na významových rozdílech, které jsou jazykům společné (Huddleston – Pullum 2014, 751, pozn. 26).

V originálním znění se objevuje dvojice pojmů, které v českém prostředí zatím nebyly koptovány. *Open conditionals* jsou souvětí s podmínkami, jež mají podle mluvčího blíže k realitě a které považuje za splnitelné. Na jejich časovém vymezení nezáleží, protože se mohou týkat minulosti, přítomnosti i budoucnosti. *Remote conditionals* jsou souvětí s podmínkami, jež jsou podle mluvčího vzdálenější realitě a které nepovažuje za splnitelné. Ani v tomto případě nezáleží na jejich časovém aspektu, i ony se mohou týkat minulosti, přítomnosti a budoucnosti (Huddleston – Pullum 2014, 739 – 755). Předkládaná klasifikace podmínkových souvětí má nespornou výhodu, protože vychází z významové složky výroků, která může být realizována plejádou morfosyntaktických prostředků. Pozoruhodným rysem této taxonomie je, že ponechává zcela stranou objektivní čili aletickou modalitu. Jazykověda se obejde bez metafyzické nadstavby teorií o modalitě *de re* a pohodlně si vystačí jen s jejími projevy *de dicto*. Jediným způsobem, jak v jazyce s nutností a možností zacházet, je z perspektivy konkrétních mluvčích – ti rozhodují o tom, co je považováno za nutné,

možné a nemožné. Skepse k objektivní modalitě je dobře patrná mezi současnými českými lingvisty, protože „i zde hrají roli faktory, které lze považovat za subjektivní“ (Panevová 2014, 250, pozn. 27; srov. Štícha 2022, 314). Metodologická východiska empirické lingvistiky se v tomto ohledu neliší od naturalisticky založené filozofie jazyka, podle níž je možné a žádoucí všechny instance výroků o nutnosti, možnosti a nemožnosti redukovat na subjektivní čili epistemickou modalitu (Quine 1960, 195 – 196; novější vydání 2013, 178 – 179).

Lingvisté by mohli jít logikům a filozofům příkladem ještě v jednom klíčovém ohledu, a to v samotném dělení podmínkových souvětí na základě jejich sémantiky. Od nepaměti čeští jazykovědci pracují s taxonomií, která vychází ze stejných zásad, jež ctí i Huddleston a Pullum. Podmínková souvětí lze sémanticky roztrždit podle toho, jaký typ podmínky vyjadřují. Terminologie jednotlivých autorů se může mírně lišit, ale obecná struktura klasifikace je poměrně stabilní (Daneš et al. 1987, 487 – 489; srov. Grepl – Karlík 1986, 385 – 394; 1998, 291 – 303; Karlík 1995, 45 – 105; 2017a; Karlík et al. 2012, 470 – 478; Ševčíková 2009, 38 – 40):

- otevřená/potenciální¹⁰
 - reálná/obecně platná/generická („Jestliže dáme do vody cukr, tak se rozpustí.“);
 - splnitelná/uskutečnitelná/možná („Jestliže bude pršet, zůstanu doma.“);
- nereálná/hypotetická/kontrafaktuální
 - nesplněná/neuskutečněná („Kdybych byl řekl víc, byli by bývali nešťastní ještě jiní lidé.“);
 - nesplnitelná/neuskutečnitelná („Kdyby byla žila tvá nebožka máma, zaplakala by nad tebou.“).

Takto minuciózní distinkce je pro potřeby logiky a filozofie možná nadbytečná, proto bych navrhol dělení zjednodušit na dva typy. Nečiním si přitom žádný nárok na terminologickou závaznost a z možných označení vybírám ty, jejichž význam mi připadá nejužitečnější. *Potenciální podmínková souvětí* obsahují podmínky, které podle mluvčího byly, jsou nebo budou splnitelné. Lze je vyjádřit infinitivem, indikativem nebo přítomným kondicionálem:

(20) Zablesknout se, zahřmí. [infinitiv]

¹⁰ Úmyslně ponechávám stranou podmínky splněné/uskutečněné (například „Jestliže všichni odešli, odejdu i já.“), jejichž sémantika spíše odpovídá souvětím s větou příčinnou („Protože všichni odešli, odejdu i já.“).

- (21) Když se zableskne, zahřmí. [indikativ]
(22) Kdyby se zablesklo, zahřmělo by. [přítomný kondicionál]

Ve formě indikativu tento typ souvětí vyjadřuje i kauzální zákony, empirická zobecnění nebo obecná pravidla. *Kontrafaktuální podmínková souvětí* obsahují podmínky, které podle mluvčího nebyly, nejsou nebo nebudou splněny. Ve spisovné češtině je vyjadřujeme indikativem nebo minulým kondicionálem, ve standardní češtině si můžeme vypomocť i čím dál rozšířenějším kondicionálem přítomným:

- (23) Zablesknout se, bylo by zahřmělo. [infinitiv]¹¹
(24) Kdyby se bylo zablesklo, bylo by zahřmělo. [minulý kondicionál]
(22) Kdyby se zablesklo, zahřmělo by. [přítomný kondicionál]

Dnes je pro rodilé mluvčí češtiny takřka nemožné odlišit významové nuance (20), (21) a (22), v blízké budoucnosti pravděpodobně bude nad jejich síly uchořit sémantický rozdíl mezi (22), (23) a (24).

IV. Závěr

Snad se mi podařilo dostatečně prokázat, že morfologie a syntax podmínkových souvětí (tj. způsob, čas a vid) zcela neodpovídá jejich sémantice a pragmatice (tj. faktualnost, potenciálnost a kontrafaktualnost). Jakákoli úplná teorie podmínkových souvětí si musí vybrat mezi dvěma druhy vágnosti: morfosyntaktickou nebo sémanticko-pragmatickou. Znamená to, že teorie buď přesně popisuje morfosyntaktické vlastnosti podmínkových souvětí v přirozeném jazyce, anebo jejich přesný význam v logikosémantické analýze. Zatímco empirická lingvistika zaměřená na konkrétní jazyk má na výběr mezi oběma alternativami, logika a filozofie musí kvůli požadavku větší obecnosti volit druhý přístup. Naše šance na vytvoření takové teorie se výrazně zlepší, naučíme-li se používat přiměřenou terminologii, srozumitelnou nejen pro logiky a filozofy, nýbrž i pro lingvisty a další badatele.

Nedostatky v analýze podmínkových souvětí podkopávají metodologická východiska apriorně chápané filozofie, protože podmiňování stojí v základech dvou ze tří jejích metod: myšlenkových experimentů a modální metafyziky

¹¹ Grepl a Karlík uvádějí přirozenější příklad souvětí s kontrafaktuální podmínkou, která je vyjádřena pomocí infinitivu: „Táhnout věží, tak tu partii vyhrál.“ (1986, 29). Šachista ale věží netáhl, a proto tu partii nevyhrál.

(Williamson 2007).¹² Ambicióznost těchto metod nemá hranic, protože filozofům nejde o nic menšího než o dosažení syntetického apriorního poznání, které by mohlo být alternativou k empirické vědě. Dokud si logika a filozofie neudělá pořádek v sémantice podmínkových souvětí, nelze v této oblasti očekávat zásadnější úspěchy. Epistemicky sebejisté závěry modální metodologie jsou zatím vystavěny na vratkých základech, ať už se týkají metafyzické nutnosti přírodních zákonů, role dispozičních predikátů ve vědě, reality empiricky nepřístupných možných světů, nebo – nedejbože – existence nutných bytostí.

Literatura

- ADAMS, E. W. (1970): Subjunctive and Indicative Conditionals. *Foundations of Language*, 6 (1), 89 – 94.
- ANDERSON, A. R. (1951): A Note on Subjunctive and Counterfactual Conditionals. *Analysis*, 12 (2), 35 – 38. DOI: <https://doi.org/10.2307/3327037>
- ARAZIM, P. (2020): Recenze: Vít Punčochář, Paradoxy klasické logiky. *Reflexe*, 59, 233 – 241. DOI: <https://doi.org/10.14712/25337637.2021.12>
- BAKER, G. P. (2004): *Wittgenstein's Method: Neglected Aspects*. Oxford: Blackwell.
- BEANEY, M. (2017): *Analytic Philosophy: A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- BENNETT, J. (1974): Counterfactuals and Possible Worlds. *Canadian Journal of Philosophy*, 4 (2), 381 – 402. DOI: <https://doi.org/10.1080/00455091.1974.10716947>
- CARNAP, R. (1967): *The Logical Structure of the World & Pseudoproblems in Philosophy*. Berkeley: University of California Press.
- CVRČEK, V. (2015): *Mluvnice současné češtiny 1: Jak se píše a jak se mluví*. Praha: Karolinum.
- DANEŠ, F. – HLAVSA, Z. – GREPL, M. (1987): *Mluvnice češtiny 3: Skladba*. Praha: Academia.
- DUŠKOVÁ, L. (2009): *Mluvnice současné angličtiny na pozadí češtiny: Elektronické vydání*. Praha: Ústav anglického jazyka a didaktiky FF UK. Dostupné na: <https://mluvniceanglictiny.cz>
- FINTEL, K. von. (2011): Conditionals. In: Heusinger, K. von – Maienborn, C. – Portner, P. (eds.): *Semantics: An International Handbook of Natural Language Meaning*. Berlin: De Gruyter Mouton, 1515 – 1538. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110255072>
- GAHÉR, F. (2018): Kontrafaktuály. *Filozofia*, 73 (1), 36 – 50.
- GAHÉR, F. (2022): Logika kondicionálov. *Filosofický časopis*, 70 (2), 381 – 401. DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2022.2r.381>
- GLOCK, H.-J. (2008): *What Is Analytic Philosophy?* Cambridge: Cambridge University Press.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1986): *Skladba spisovné češtiny*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- GREPL, M. – KARLÍK, P. (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia.
- HUDDLESTON, R. D. – PULLUM, G. K. (2014): *The Cambridge Grammar of the English Language*. Cambridge: Cambridge University Press.

¹² Třetí metodou je konceptuální analýza, pro jejíž funkci je pochopení podmiňovacího aparátu jen málo významné.

- CHILDERS, T. – MAJER, O. (2010): Kondicionály. In: Svoboda, V. (ed.): *Logika a přirozený jazyk*. Praha: Filosofía, 153 – 191.
- CHISHOLM, R. M. (1946): The Contrary-to-Fact Conditional. *Mind*, 55 (220), 289 – 307. DOI: <https://doi.org/10.1093/mind/LV.219.289>
- KARLÍK, P. (1995): *Studie o českém souvětí*. Brno: Masarykova univerzita.
- KARLÍK, P. (2017a): Přísluvečné určení podmínky. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy: Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno: Masarykova univerzita. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/PŘÍSLUVEČNÉ_URČENÍ_PODMÍNKY
- KARLÍK, P. (2017b): Slovesný způsob. In: Karlík, P. – Nekula, M. – Pleskalová, J. (eds.): *CzechEncy: Nový encyklopedický slovník češtiny*. Brno: Masarykova univerzita. Dostupné na: https://www.czechency.org/slovník/SLOVESNÝ_ZPŮSOB
- KARLÍK, P. – NEKULA, M. – RUSÍNOVÁ, Z. (2012): *Příruční mluvnice češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- KOLMAN, V. (2008): *Filosofie čísla: Základy logiky a aritmetiky v zrcadle analytické filosofie*. Praha: Filosofía.
- KOLMAN, V. (2011): *Idea, číslo, pravidlo: Prolegomena k analytické filozofii, která se nechce stát přísnou vědou*. Praha: Filosofía.
- KOMÁREK, M. – KOŘENSKÝ, J. – PETR, J. – VESELKOVÁ, J. (1986): *Mluvnice češtiny 2: Tvarosloví*. Praha: Academia.
- LEWIS, D. (1973): *Counterfactuals*. Blackwell.
- LINGEA (2022): *Gramatika současné angličtiny*. Brno: Lingea.
- MACHÁČKOVÁ, E. (1980): Ústup kondicionálu minulého? *Naše řeč*, 63 (2), 62 – 67.
- MACHÁČKOVÁ, E. (1993): K oblíbenému spojek v podmínkovém souvětí. *Naše řeč*, 76 (3), 142 – 145.
- MARSH, G. P. (1860): *Lectures on the English Language*. New York: Charles Scribner.
- MARTHUR, T. (1992): *The Oxford Companion to the English Language*. Oxford: Oxford University Press.
- MITHUN, M. (1999): *The Languages of Native North America*. Oxford: Oxford University Press.
- MORRIS, K. J. (2004): Introduction. In: Baker, G. P.: *Wittgenstein's Method: Neglected Aspects*. Oxford: Blackwell, 1 – 18.
- PALMER, F. R. (2001): *Mood and Modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PANEVOVÁ, J. (2014): *Mluvnice současné češtiny 2: Syntax češtiny na základě anotovaného korpusu*. Praha: Karolinum.
- PEREGRIN, J. – VLASÁKOVÁ, M. (2017): *Filosofie logiky*. Praha: Filosofía.
- PUNČOCHÁŘ, V. (2014): Indikativní a subjunktivní hypotetické soudy: Epistemický vs. Ontický přístup. *Organon F*, 21 (Supplementary Issue), 119 – 137.
- PUNČOCHÁŘ, V. (2017): Problém svobodné vůle a logika kontrafaktuálních výroků. *Filosofický časopis*, 65 (4), 607 – 631.
- PUNČOCHÁŘ, V. (2019): *Paradoxy klasické logiky: Filosofie a logika hypotetických vět*. Praha: Filosofía.
- QUINE, W. V. O. (1960): *Word and Object*. Cambridge: MIT Press.
- QUINE, W. V. O. (1995): Dvě dogmata empirismu. In: Peregrin, J. – Sousedík, P. (eds.). *Co je analytický výrok?* Praha: OIKOYMENH, 79 – 99.
- QUINE, W. V. O. (2002): *Od stimulu k vědě*. Praha: Filosofía.
- QUINE, W. V. O. (2013): *Word and Object, New Edition*. Cambridge: MIT Press.
- RACLAVSKÝ, J. (2015): *Úvod do logiky: Klasická výroková logika*. Brno: Masarykova univerzita.

- RESCHER, N. (2007): *Conditionals*. Cambridge: MIT Press.
- ŠEVČÍKOVÁ, M. (2009): *Funkce kondicionálu z hlediska významové roviny*. Brno: Ústav formální a aplikované lingvistiky.
- ŠTÍCHA, F. (2013): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.
- ŠTÍCHA, F. (2022): *Velká akademická gramatika spisovné češtiny II: Morfologie*. Praha: Academia.
- WILLIAMSON, T. (2007): *The Philosophy of Philosophy*. Oxford: Blackwell.
- WITTGENSTEIN, L. (2007): *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH.

Tato studie byla podpořená Agenturou na podporu výzkumu a vývoje na základě smlouvy č. APVV21-0405. Za cenné konzultace děkuji Dominiku Bálanovi, Michaele Čakányové, Františku Gahérovi a Petře Chudárkové.

Filip Tvrďý
Katedra logiky a metodologie vied
Filozofická fakulta
Univerzita Komenského v Bratislave
Gondova ulica 2
811 02 Bratislava
Slovenská republika
e-mail: filip.tvrdy@uniba.sk
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1264-9854>